

Жарко Војновић

Народна библиотека Србије

Београд

e-mail: stevlovi@gmail.com

ЈЕЗУИТСКА АМБЛЕМАТИКА У ПРАВОСЛАВНОЈ УПОТРЕБИ

Апстракт: Године 1862. надзорник српских школа Банатске границе, данас непознати учитељ Димитрије Чобић, објавио је у Панчеву књигу под насловом *Књига Зрак духовни или храм Божји*. Њен основни садржај чине религијске илустрације, које су очигледно неправославног порекла, због чега се појавила оправдана сумња да то дело није оригинално. У потрази за изворником утврђено је да се ради о преводу/преради дела римокатоличког па потом протестантског теолога Јоханеса Госнера *Das Herz des Menschen : ein Tempel Gottes, oder eine Werkstätte des Satans* (1812), које је у то доба постало светски познато, доживевши огроман број издања на великом броју језика, па тако и међу православним народима. Даља потрага открила је дубље порекло овог дела, пре свега његових илустрација (*Geistlicher Seelen-Spiegel*, Вирибург, 1733). Утврђено је да изворник чини дванаест илустрација француског језуите Венсана Ибија (1675), насталих у сврху мисије на територији верски одметнуте Велике Британије, док је сама идеја амблематског приказа човековог срца потекла од браће Виерикс из Холандије (око 1586). Покушава се реконструисати пут којим је Госнерова књига стигла до Чобића и установити његов удео у српској верзији, а потом се опширније прати занимљиви даљи живот овог дела међу Србима до данашњег дана.

Кључне речи: Димитрије Чобић, *Зрак духовни или храм Божји*, религијски амблем, језуити, Јоханес Госнер, *Herz des Menschen*, Венсан Иби, протестантизам, Богомољачки покрет

Иако у наслову овог текста стоји један религиозно-естетски појам западног порекла, ипак ћемо се најпре обратити једном нашем старом учитељу који ће нас на свој начин увести у ову тему. Тешко да ће се данас међу Србима наћи ико ко је макар чуо за Димитрија Чобића, а камоли да зна ко је био и чиме се бавио. Ни писац овог текста не би никад сазнао за њега да му судбина није дала задатак да се бави српском ретроспективном библиографијом, због које му кроз руке прођоше чак и такве књиге за које нико није чуо, па и неке које данас представљају праву егзотику. Жалосна је коб многих старих и старинских раденика заосталих негде у меандрима историје, непознатих и непомињаних, иако су се у своје доба трудили да свом народу, нарочито његовој омладни, учине својим књигама онолико добра колико су им снаге и могућности дозвољавале. Тачно је да је време „мајсторско решето“, али на њему ипак остане којечегашто што би требало поново оживети, ако не увек ради превредновања и нових тумачења, онда барем ради занимљивости које се могу дознати, и да би се, за оне који воле, јаче осетио „вкус“ старијих доба, из чега често може изаћи и каква опипљива полза за историју културе, па

и за разумевање којечега што се збивало у заједници овог народа док је још био млад и благонадежан, и што, можда неочекивано, налази свог одјека и данас. Овај пут ћемо из заборав привремено извући баш Димитрија Чобића, и то ради једне чудновате књижице коју је, како сам каже, као своје десето дело издао 1862. у Панчеву, из печатње Антона Зибенхара, а која ће нам понешто рећи о томе шта је и зашто могло православне Србе Карловачке митрополије у то доба занимати, касније и оне друге, а нарочито како их је то повезивало и још увек повезује са средишњим и западним европским просторима и са културама које им не морају уопште бити блиске.

О Димитрију Чобићу тешко је данас дознати било шта опширније из новијих извора, баш због тог „мајсторског решета“, немилосрдног према онима што им дело није ушло ни у предворје било какве антологије – књижевне, научне, верске, културне... Ипак, успео је стећи једну одредницу у *Лексикону писаца Југославије*, састављену врло штуро, према подацима који су били на располагању.¹ Ту је наш Чобић имао среће, јер се због абecedног распореда овог лексикона нашао у његовом првом тому; да је тај лексикон имао азбучно слагање грађе, тешко да би због свог почетног слова дошао на ред, јер је коб наших именослова заслужних лица да се скоро никад не доврше, па бисмо се данас о Чобићу морали распитивати искључиво по њему савременим изворима, којих је такође мало. Ту се углавном ради о неколико некролога из 1886. са сиромашним подацима, због чега се његов живот да реконструисати само у најопштијим цртама, таман онолико колико је требало да се зна о некоме за кога је већ тада било јасно да неће оставити изразитијега трага. Наиме, Чобић је био учитељ, а учитељи као трудбеници оног најосновнијег нивоа образовања, на којем се у то доба већина полазника наших школа заустављала, увек остају у сенци, или у најбољем случају живе још неко време у усменом предању својих ученика, све док и тај нараштај не изумре. Њему није помогло ни то што није завршио као обичан варошки учитељ, него је, вероватно због својих заслуга и труда, постао у зрелом добу директор народних српских школа на подручју Банатске војне границе, што свакако није била лака дужност, али није било довољно да његов спомен нађе лепше места, макар у најспецијализованијим кружоцима познавалаца историје српске педагогије, иако се он сам њоме бавио и литерарно. Темељни подаци о њему кажу ово: Димитрије Чобић свет је угледао у Сремским Карловцима 1808, где је завршио основно школовање, а потом изучио и тамошњу Богословију (1830). Следеће три године био је учитељем у Старој Пазови, потом цела два десетлећа, до 1853, у Земуну, да би онда прешао у Панчево, где је на месту надзорника и управитеља српских школа остао до мировине у коју је ступио 1872, после чега је неко време провео и као катихета у граду на Тамишу. За време свог банатског службовања припремио је за рад и приличан број учитеља, држећи једногодишње и двогодишње течајеве, а марљив је био и у подучавању једнообразног појања,² које је тада представљало једну од важнијих учитељских вештина преношених на децу. Судећи по посмртном слову објављеном у *Школском листу*, био је врло вредан и потпуно одан идеји напретка српске просвете,³ због тога и цењен, а зна се и да се озбиљно залагао за поправљање економског стања просветних радника, радећи на оснивању мировинског фонда.⁴ Но, оно што га је у то доба могло одвојити од осталих, била је његова потреба да своје педагошко дело изрази књижевним путем, у широком

¹ ЛРЈ 1972, 501.

² ШЛ 1858, 80. Ту стоји да Чобић сваке године два пута окупља учитеље у Панчеву и Белој Цркви на просветне семинаре, за које им додељује дневнице, обезбеђује бесплатан смештај и плаћа путне трошкове.

³ ШЛ 1886, 196-197.

⁴ ШЛ 1867, 307-308.

деветнаестовековном поимању тога појма. Већ то је довољно да се за њега може рећи да је хтео нешто више оставити народу и озбиљније радити на његовом просвећивању, мада савременици, макар они мало млађи, нису нарочито повољно оценили тај његов рад.⁵ Има и примера подсмешљивог односа према њему, и то у *Стармалом*, где га је Абуказем, 37 година млађи, знао иронично боцнути, називајући његова дела „славним“⁶ (те генерације нису имале разумевања за некадашњу хришћанску моралку), али је тако нехотице оставио и значајан податак да су његове књиге имале и више од 2000 претплатника,⁷ што значи да је Димитрије Чобић у своје време ипак умео остварити дијалог са српском читајућом публиком. Судаћи по нумерацији коју је малко помпезно, очигледно смерајући да стекне поштовање савременика, исписивао на насловним странама својих књига, било их је једанаест, а повод да се о њему напише овом приликом више но што је ико икад на једном месту написао, јесте његово „десето дело“, издано 1862.⁸

Његов наслов је *Књига Зрак духовни или Храм Божји*. Како стоји на насловној страни, приход од ње Чобић је наумио жртвовати за обнову манастира Златице у Банатској клисури, осветнички спаљене од мађарских хонведа у револуционарној 1848. години. Осим тога, пише тамо и то да је књигу обделао „сходно деветнајстом столећу“;⁹ шта би тај тајновити исказ могао значити, покушаћемо установити касније. Но, сад на оно због чега ова књига завређује пажњу. Већ и самим необавезним прелиставањем увиђа се њена главна особеност, а то су илустрације. Чак и код читаоца навикнутог на ликовне садржаје наших старих религијских књига ове слике изазивају контроверзан утисак, у најмању руку – побуђују појачану пажњу засновану на чуђењу. Овај психолошки доживљај јесте и повод разматрања којег овде излажемо. Наиме, то што је на први поглед јасно да је порекло слика неправославно, само по себи не би завређивало пажњу, јер је таква врста илустрација типична за православну књигу 18. и 19. века, у коју су иноверни ликовни садржаји улазили често тек незнатно модификовани, а још чешће преузимани без икакве реконфесионализације, што је карактеристично за руску културу још од 17. века. Тако је неправославни – са становишта средњовековног предања – ликовни израз полако постајао уобичајен, па потом стандардан и нормативан за православне, што се

⁵ Види некрологе у: Застава 1886; Јавор 1886.

⁶ Стармали 1883, 281.

⁷ Стармали 1884, 52.

⁸ Чобићева библиографија открива пре свега педагога. 1837. је у Београду дао наштампати књигу *Огледи детског васпитања*, чије је друго издање изашло 1840. Превео је и два дела у то доба веома поштованог немачког хришћанског педагошког писца Кристофа фон Шмида, давши им наслове *Евстатиј или Повест почетка хришћанства* (1842) и *Добри Тешимир и злочести Гојимир* (1851). У два тома издао је поучне *Приповетчице* (1853, 1855), које су вероватно компилација из популарне савремене дидактичке литературе. Штампало је засебно и две пригодне песме, једну у част новог карловачког митрополита Стефана Станковића (1837), а другу посвећену Францу Јозефу II, „цару великом војводи“ (1849), у част Радецког, а у спомен оснивања Српске Војводовине. 1856. је први пут, а 1858. други пут и знатно проширено издао *Домоводство и радиност*, збирку поука из пољопривреде и домаћинства, вероватно преузетих однекуд. Прву чисто школску књигу издао је 1848, преведећи Франца Мочника *Руководство рачуна из главе*. Друга је била *Српска граматика*, по старинском кроју са 36 знакова и старом словенском терминологијом, на српском народном језику. Иако очигледно није био поштовалац Вукове реформе писма, слао му је неке народне приповетке (Караџић 1853, IX-X). То је готово једини разлог што је касније помињан у историји српске културе, упркос свом педагошком труду.

⁹ Наслов у изворном облику: Књига Зракъ духовный, или Храмы Божій кою е на користь подизаня, у години 1848. и 1849. духомъ времена уништана богоспасасмогъ монастыра Златице, сходно деветнајстомъ столѣтїю обдѣлао и као десето дѣло свое издао Димитрій Чобићъ, народныхъ србскихъ школа банатске краине директоръ.

дешавало и на другим пољима хришћанске уметности, па и у оквиру самог православног богословља. Но, Чобићева књига садржи илустрације које већ својим спољашњим изразом много више одуарају од хоризонта очекивања; у најмању руку, данашњи читалац/гледалац их доживљава необичним, а то није утисак искључиво онога који ово пише и који их сад покушава, између осталог и ради естетско-теолошке провере, поново приказати заинтересованима, како бисмо открили досад непознате везе које је стари српски хришћански читалац и не знајући успостављао са себи непознатим иноверним ствараоцима. Нажалост, никад нећемо у потпуности сазнати како је он могао доживети оно што му је Димитрије Чобић понудио, и да ли му је преношење изворно неправославног садржаја могло бити блиско. Уосталом, и тада је, као и данас, то просто могло бити питање верског или књижевног укуса.

Стога је најпре било нужно утврдити порекло Чобићевих илустрација. Према устаљеној пракси свога доба, он није навео ништа од података који би нам данас били потребни: ни аутора од којег их је преузео, нити име књиге, док би се из наслова дало закључити да се ради о његовом оригиналном делу, што се већ на први поглед искусном читаоцу открива као неистинито.¹⁰ Потрага за извором илустрација зато је била прва ствар коју је требало подузети. Она је, са становишта потврђивања тезе о неоригиналности, дала очекиване резултате, али су нас новоутврђене чињенице одвеле много даље но што смо могли и замислити, па ће у историју српске културе ући још неколико имена, досад највероватније већином непознатих, а обелоданиће се и нови путеви европских утицаја, посредних или непосредних. Тако ни аутор дела којег је Чобић превео – јер се у овом случају не ради само о преузимању слика, него и о превођењу и преради текста који их прати – није досад био познат српској богословској јавности, вероватно зато што се нико није бавио ни Чобићем. То је Јоханес Госнер (Johannes Gossner), немачки римокатолички, а потом протестантски теолог, чије је дело, под оригиналним насловом *Das Herz des Menschen : ein Tempel Gottes, oder eine Werkstätte des Satans*, преузео наш панчевачки школски надзорник. У своје доба оно је било превођено на десетине језика, и чак до данас има глобалну популарност у неким верским срединама широм света. Јоханес Госнер рођен је 1773, студирао је на универзитетима у Дилингену и Инголштату, а 1796. рукоположен је за римокатоличког свештеника. Већ тада долази под утицај протестантских учења и приближава се реформистичким круговима унутар Римокатоличке цркве, због чега чак доспева и у казнене завод за свештенике, али се својих идеја не одриче ни у наредном периоду. Године 1820. добија позив из Русије, па четири године проводи на свештеничкој служби у Санктпетербургу. Две године по повратку из Русије напушта Римокатоличку цркву и постаје евангелички пастор, бавећи се од тада непрестано социјалном и добротворном делатношћу. Остао је знаменит као зачетник протестантске мисије у неким деловима Индије, где једна од заједница и данас носи његово име.¹¹ Библиографија му није занемарљива, а највећу популарност доживела је управо његова *Herzbüchlein* („Књижица о срцу“), како се традиционално назива дело *Das Herz des Menschen : ein Tempel Gottes, oder eine Werkstätte des Satans*, којим ћемо се укратко позабавити како бисмо покушали открити шта је Димитрије Чобић у њему пронашао корисно за српску православну чељад, као и шта се даље с тиме збивало. Чини се да је пресудан био специфичан концепт, заснован на барокном схватању о очигледном учењу, у овом случају о разликовању добра и зла, што је имало несумњив педагошки капацитет.

¹⁰ *Књига Зрак духовни* у нашим библиографијама и каталозима сматра се Чобићевим делом, што је исправљено тек у новој *Српској библиографији књига 1801-1867*: СБК 2019, бр. јед. 4685, 4686.

¹¹ NDB 1964, 652-653.

Госнерова књига темељи се на амблематском начину мишљења. Оно у једну целину повезује визуелно и текстуално, који су у односу међусобног тумачења. Слика симболичког значења урезује се у свест читаоца као скуп порука чији се смисао установљава литерарним интерпретацијама. Систем алегоријског приказивања значења такав је да он упечатљиво делује и на неписменог путем усменог тумачења, па амблем постаје на тај начин знак који сам собом заокружује једну дидактичку причу. Континуирана употреба једног амблема осигурава његову саморазумљивост у срединама које учењем или традицијом учествују у његовој перцепцији, тако да он постаје скраћен и ефикасан начин преношења сублимираних по(р)ука. Сliku прати натпис и обавезно књижевно тумачење, прозно или поетско. Ова техника симболичког мишљења и приказивања, која у Европи постаје популарна нарочито у доба барока, Србима ни најмање није била непозната, јер су је често могли пронаћи у књигама којима су се сами служили, при чему су неке долазиле из Русије. Типичан пример је *Итика јерополитика*, поетско-амблематски зборник широко заступљен у библиотекама српских манастира, прештампан за Србе у Бечу код Курцбека 1774, што лепо говори колико је тадашњем читаоцу и љубитељу моралне теологије такав начин преношења порука био привлачан. Његов одјек налазимо дубоко у 19. веку, због чега је очито и Чобић нашао за потребно да посегне за таквим делом у којем се поучителне педагошко-теолошке идеје објашњавају врло пластично.

Госнер је своје дело, чије је прво издање штампано 1812. у Аугсбургу на свега 47 страна малог формата, утемељио на библијској симболици срца, погодној за заснивање богословских значења, нарочито на етичком нивоу, особито омиљеном управо у време кад се почела појављивати надконфесионална „религија срца“. Његову окосницу чини десет илустрација са симболичким приказом човековог срца, као што се може видети у прилозима уз ову студију. У дну сваке од тих слика дато је објашњење шта она представља, да би потом уследило тумачење (на три до четири странице) тог амблематски приказаног човековог духовног стања. Тумачењу је придодата молитва, а потом, у типично бароком дидактичком маниру, и стихови о томе. Средишња тема је грех и дејство ђавола, против чега се човек бори. Тај процес осликан је у неколико основних фаза, а свака је изражена једним симболичким приказом. За пример амблематског начина теолошког мишљења узећемо прву „фигуру“, која представља приказ „унутрашњег човека, који служи греху и допушта ђаволу да живи у њему“.¹² Усред срца насликана је митолошка представа Сатане, са обавезним роговима, крилима, шиљастим ушима, трозупцем и козјим ногама, у самоувереној пози владара над човеком. Око њега су изображења седам смртних грехова, симболички представљених разним животињама: паун представља гордост, јарац неузддржање и сваку нечистоту, свиња неумереност у јелу и пићу, жаба грамзивост према материјалном благу, змија завист и злобу, тигар гнев и освету, корњача леност. Јасно је да су сви ови симболи преузети из старих средњовековних бестијарија, па је њихово значење, у том унапред познатом контексту, већ било традиционално установљено и самим тим блиско човеку старих времена. Свети Дух, насликан као голуб, који се налази на самом рубу слике, иако је истеран из човековог срца, ипак не престаје да му нуди благодатне дарове, представљене пламичцима који играју око његовог срца. Анђео, који означава Христову благодат, такође је одстрањен из њега, али се труди да га пробуди из стања обузетости грехом (слика 1). Друга илустрација представља грешника који приступа покајању и почиње борбу против греха (слика 3); трећа грешника који је поверовао у Христа и Јеванђеље, испуњавајући се Духом Светим; четврта човека који је Христовим заслугама помирен са Богом и ништа друго не види

¹² Gossner 1812, 1-4.

осим распетог Христа; пета човека у стању блаженства, чије је срце храм Свете Тројице; шеста човека чија је ревност охладнела и поново се приближава духу овога света; седма онога који је опет пао у пређашње грехе и допао под пуну власт Сатане (слика 5); осма смрт безбожника и казну за грехе; девета хришћанина који је претрпео сва искушења до краја како би стекао блаженство; десета блажену смрт праведника и његов улазак у рај. Ове фигуре, чији је сваки детаљ, а понекад их је врло много, праћен кратким тумачењем, молитвом и стиховима, била су врло речити и вероватно ефикасни, у сврху разумевања духовне борбе, прикази основних етапа кроз које пролази човек у сукобу са грехом на путу очишћења срца, онако како се то доживљавало у оквиру једне гране западног етичког богословља. Госнерова теолошко-дидактичка конструкција очигледно је савршено одговарала сензибилитету великог дела хришћана онога доба; брзо је и лако нашла пут до читалаца, па су се нова немачка издања низала из године у годину. И не само то: у року од неколико година по првом објављивању 1812, књига је преведена на већину европских и чак 23 неевропска језика! Упркос томе, или баш захваљујући тој широкој популарности, Госнер је, још увек будући католички свештеник, позван на одговорност, јер су његови претпостављени сматрали да су такве слике апсурдне и чак увредљиве за то време, на шта је он изнео одбрану која би се могла сматрати манифестом амблематике као жанра.¹³ Очигледно да се већ тада у „званичним“ теолошким круговима Римокатоличке цркве сматрало да је такав начин приказивања застарео, са чиме се очигледно нису слагали хришћани многих конфесија тог времена – Госнер је, по својим речима, све њих имао у виду – па ни православни, код којих је „Књижица о срцу“ убрзо пристигла.

Непрестане невоље које је због свог доживљаја вере имао са црквеном влашћу натерале су Госнера да привремено напусти отаџбину. Године 1820. добио је позив да опслужује римокатоличку заједницу у Санктпетербургу. Тамо је одмах, преко кнеза А. Н. Голицина, оберпрокурора Синода Руске Цркве и министра народне просвете, ступио и на дужност управитеља Библијског друштва. Брзо се прочуо по проповедима које су му донеле много поштовалаца и међу православнима. Његове беседе биле су надконфесионалног карактера, у складу са његовим већ увреженим, стандардним теолошким мишљењем које је развијао од самих почетака свог деловања, а богослужења је лишавао неких традиционалних католичких елемената.¹⁴ Такве идеје могле су наћи веома плодно тло управо у тадашњој Русији, која се пре Наполеонових ратова, а нарочито после њих, нашла у великој духовној кризи, обележеној продором масонства и нарочито западног „мистицизма“ и спиритизма, који су се као мода проширили нарочито међу аристократијом. И сам владар Александар I имао је сличних духовних интересовања, а главни заштитници и промотери нових религијских токова припадали су самом врху власти, попут поменутог кнеза Голицина.¹⁵ Тада владајући еклектицизам природно је морао одговарати теолозима попут Госнера, који се нашао у средини са већ унапред припремљеном повољном атмосфером за свој рад. Пре њега самог, у Русију је већ била стигла његова „Књижица о срцу“, преведена и објављена 1819. у Санктпетербургу под називом *Зеркало внутреннего человека* (од трећег издања променила је наслов у *Сердце человеческое есть храм Божий или жилище сатаны* и потом много пута била прештампована). Преведене су истовремено још две његове књиге, са руским насловима *Блаженство верующего, в сердце которого обитает Иисус Христос* (1821. и три издања 1822) и *Дух жизни и учения Иисуса Христа в Новом завете* (1824). Госнер је у Русији

¹³ Schoentube 2016, 20.

¹⁴ Кондаков 2005, 260-261.

¹⁵ Назаренко 2014, 100-113.

тако постигао велики успех, нарочито књигом која је и тема овога рада: њено стално прештампавање, чак и када је уминула мода увоза религијских идеја са запада, показало је да њен теолошко-естетски концепт могу усвојити и православни, и то непрепађен, што се у Русији, уосталом, чинило особито после петровских реформи, које су узроковале радикалан раскид са многим традиционалним формама православља. Но, Госнерово деловање изазваће и велики лом у врху државне администрације, што је остало познато као „Случај Госнер“. Његова књига *Дух жизни и учения Иисуса Христа* садржала је места која су се лако могла тумачити антимонархистички, док је његово непријатељство према традиционалном устројству Цркве било нарочито заоштрено у руском преводу, где се окомио на Православну Цркву. Зато је та књига забрањена и цео тираж уништен. Император је овај случај искористио да Голицина као Госнеровог покровитеља смени, да распусти цело његово министарство и укине руско Библијско друштво. Госнеру је због свега тога 1824. ускраћено гостопримство у Русији.¹⁶ Није познато да је ико у Руској Цркви имао икаквих примедби на *Сердце человеческое*, које се и после тога много пута издавало у Русији,¹⁷ одакле ће се, као што ћемо видети, проширити и на неке друге православне народе.

Пажљиви читалац свакако је већ одавно схватио да почетак наслова овог рада не одговара ономе што је досад прочитао, јер нигде још нису споменути језуити. Зато ћемо морати заронити даље у прошлост и покушати пронаћи порекло Госнерових слика. Оне, наиме, нису његове, нити је он зачетник овог специфичног амблематског концепта којим се прославио по читавом свету. Уосталом, сам је у првој реченици свог предговора написао да је материјал преузео из књиге објављене у Вирцбургу осам деценија раније, а која је преведена с француског под барокно распричаним насловом *Geistlicher Sitten-Spiegel, in welchem ein jeder seines Heyls begieriger Christen-Mensch sich ansehen, den Stand seiner Seele erkennen, und seinen Lebens-Wandel, zu seinem Heyl nützlich darnach einrichten kann*. Госнер је погрешно у основном делу наслова, јер се та књига не зове *Geistlicher Sitten-Spiegel*, већ *Geistlicher Seelen-Spiegel*. Илустрације за њу израдио је аугзбуршки бакорезац Јохан Салвер. Но она, међутим, није имала неког већег успеха, све док није дошла у руке Госнеру, који пише у свом предговору да је „од 1732. до 1812. укус знатно измењен, али да истина није, она остаје непромењива“.¹⁸ Иако је очигледно и сам био свестан да такво ликовно изражавање више не одговара духу времена, јасно је осетио да ће оно наћи своје место у оквиру општехришћанске барокне „религије срца“, у чему нимало није погрешно. Његов однос према оригиналу ипак није био просто подражавалачки. Осим што је уносио измене у тумачења, унео је интервенције и у ликовни концепт. Наиме, *Geistlicher Seelen-Spiegel* садржи дванаест илустрација, а Госнер је преузео десет, док је две изоставио. Овај гест има очигледне теолошке импликације, јер

---

¹⁶ Исто, 259-317.

¹⁷ Висариону Бјелинском се *Сердце человеческое*, пре него је постао атеистом, није допало, наштавши да је методологија те књиге у нескладу с православним схватањима и стога мањкава: „В ней предлагается сухое изложение христианских истин, рассудочно, а не сердцем понятых; для лучшего же уразумения приложено несколько рисунков, а на тех рисунках сердца человеческие, наполненные диаволами и грехами, в виде козлов, змей и других животных. Не понимаем, к чему всё это. Евангелие просто, доступно для всякого излагает свои святые и высокие истины: к чему же эти мистические и аллегорические рисунки... Только любовь родит любовь, и только любовь говорит сердцу языком живым и понятным. Хитросплетения затемняют истину, сбивая с толку бедный рассудок и охлаждая сердце. Нет, не таким образом проповедывала всегда и проповедует теперь истины евангелия наша Православная церковь“ (Белинский 1953, 80).

¹⁸ Gossner 1812, III.

су избачене оне које приказују мучење грешника у паклу.¹⁹ Јасно је да таква крупна интервенција у учење које је представљало један од важнијих сегмената римокатоличке традиције показује Госнеров свестан отклон од ње и корениту измену наслеђених теолошких схватања у духу нових стремљења која је прихватио, а која су настојала на идеји „унутрашњег човека“, уместо на јуридикчком схватању о злочину и казни. Показало се да је тај концепт приближнији „цајтгајсту“, па се његова верзија проширила светом, између осталог и у иноверним срединама.

Занимљиво је пак да је ово надконфесионално дејство, које је Госнер имао на уму, било супротно основној сврси настанка ових амблематских илустрација. То ћемо видети ако покушамо отићи још даље у прошлост, трагајући за њиховим извориштем, јер њихово појављивање у Вирцбургу није уједно и прво. Идеја оваквог симболичког приказа духовног стања човечијег срца доста је старија. Пошто на књизи *Geistlicher Seelen-Spiegel* стоји да је преведена с француског, то потрагу треба усмерити ка француском римокатоличком простору. Иако нисмо успели открити старији оригинал који би по садржају сасвим одговарао ономе што налазимо у немачком преводу, знамо да су постојале анонимне књижице које су се тамо појављивале у 18. веку, под насловом *Miroir de l'ame* или *Miroir du pecheur*, са појединим илустрацијама које припадају старијој амблематичкој традицији представљања човековог срца (имали смо увид у лионско издање из 1752, мало другачије названо – *Miroir de l'ame du pecheur et du juste*). Та традиција сеже сасвим извесно у 17. век, барем до серије дванаест гравура објављених 1675. под насловом *Les images morales et leur explication* (неке од њих данас можемо видети у електронским базама). Овде тако коначно стижемо и на њихово извориште, које је, у ствари, језуитско.²⁰ Њихов творац је највероватније француски исусовац Венсан Иби (Vincent Huby, 1608-1693), који их је користио у оквиру мисије на тлу верски отпале Британије (амблематску технику употребљавали су пре њега и неки старији француски језуитски мисионари). Радило се најпре о сликаним даскама или плакатима, који су касније штампани као засебни листови у већим форматима (величине 44 x 58 cm),²¹ а затим су стигли и у књиге. Овде се мора истаћи један парадокс. Помињући прогоне које је Госнер трпео док је био римокатолички свештеник, нисмо казали да су иза њих стајали управо немачки језуити,²² због којих је на крају и отишао у Русију. Расправу о теолошкој валидности Госнерових амблема, о којој смо говорили, покренули су баш језуитски чувари чистоте вере, не знајући да су ти амблеми управо језуитског порекла. То свакако није знао ни сам Госнер, њихов заклето непријатељ. Није без сатиричног призвука та међусобна размена теолошких симпатија и аверзија два смртно супротстављена тора.

Ово нам, међутим, још увек не даје одговор на питање ко је први дошао на мисао амблематског приказивања духовних стања и процеса фигуром човековог срца. Историчари уметности слажу се да га треба тражити у добу Контрареформације, која се, за разлику од протестантске идеје о првенству писане или усмене речи, залагала за кориштење визуелних садржаја у сврху верске пропаганде, јер они подстичу имагинацију и имају снажно дидактичко дејство, па су језуити стога посезали управо за религијским амблемом као оружјем, што је на крају резултирало великим бројем амблематских књига. Што се тиче саме симболике срца, она највероватније потиче из Холандије, тачније од браће Виерикс: они су око 1586. издали серију кардиоморфних гравура названих *Cor Jesu*

---

¹⁹ Geistlicher Seelen-Spiegel 1733, 46, 61.

²⁰ Daly 2014, 217-218.

²¹ Pirotte et al. 2012, 98-99.

²² Mather 1967, 20, 34

Amanti Sacrum,²³ које касније доживљавају разноврсне ликовно-значењске модификације. Споља гледано, основна се тичала додавања човекове главе изнад срца како би се човеково духовно стање одразило на изглед лица и тако добио утисак очигледности.²⁴ Срце је због тога постало визуелно предимензионирано, да би се у њему, према Ибијевој семантичкој конструкцији, направило доста места за размештање симболичких представа и тиме истакле потребне теолошке замисли.²⁵ Иако је та језуитска амблематика имала, пре свега контрареформацијску, дакле унификаторску сврху, свој пуни успех доживела је, парадоксално, управо у себи непријатељским реформистичким круговима, и то баш оних који су заговарали ондашњи протестантски екуменизам, одакле се прелила и на православне, и то најпре, како смо видели, у Русију, чија јој је религијски еклектична атмосфера у време Александра I пријала.

Остаје да покушамо одговорити на питање којим је путевима Госнерово дело дошло до Чобића, како га је он преводилачки/приређивачки интерпретирао „сходно деветнаестом столећу“, а занимљиво ће бити показати и даљу судбину овог текста међу Србима. Са много разлога можемо рећи да Чобић није посегао за немачким оригиналом, јер се међусобним поређењем лако да приметити велика разлика. Биће, дакле, да је у рукама имао какав посреднички текст према којем је он израдио своје издање. Узимајући у обзир да је, као побожан педагог који своје трудове намењује обнови манастира Златице, свакако морао гледати да тај извор буде православан, може се претпоставити да се послужио неким руским преводом Госнера, као што је иначе код нас био обичај: Срби су преко Руса примали разне изворно неправославне форме и садржаје, али се у њихову исправност није сумњало, управо због априорног поверења у све што од њих долази. Нажалост, у овом случају ту тезу не можемо потврдити, јер руски преводи које смо успели пронаћи (ради се о два различита, међусобно временски удаљена – први превод из 1819. у бројим прештампавањима, и један из 1849) не одговарају Чобићевом тексту у многим детаљима: прва видљива разлика је што је његов знатно обимнији. Може се стога помислити да је у Русији постојао макар још један превод, тачније прерада, што засад можемо потврдити само посредно, преко можда неочекиваног посредника. Наиме, 1850. године је хиландарски архимандрит Онуфрије Поповић, Бугарин, у Цариграду објавио књигу под насловом *Духовный зракъ : сердце челоувѣческое биваетъ или храмъ Божији или жилище Сатаны*, наводећи да ју је на „славјаноболгарски“ превео са руског. Његово се издање прилично разликује од Госнеровог оригинала, као и од поменутих руских: илустрације су идентичног садржаја (наравно, као и код руских превода, са ћириличним инскрипцијама), али је текст већине тумачења значајно проширен. Постоје додатна разјашњења и нове референце из Светог Писма, али оно што је најбитније јесте очигледан покушај оправослављења Госнерове теологије: помиње се потреба поста, као и редовног

---

²³ Stronks 2010, 220-221.

²⁴ Gossner 1812, VII-VIII.

²⁵ На седмој фигури код Госнера у људском срцу је прилична гужва злих сила: око Сатане, који у његовом средишту седи као цар на престолу, налази се седам демона од којих сваки носи по једну животињу као оличење смртног греха (слика 5). На деветој фигури, која означава победу над греховним искушењима, сви демони са животињама остали су око срца јер нису успели преварити и надвладати хришћанина. Испод њих су две људске прилике: једна носи пехар и представља искушења светских уживања, а друга пробада срце мачем, што је симбол прогона и претњи, чему је хришћанин одолео. Изнад срца победоносно се вије анђео, носећи два свитка са јеванђелским изрекама. Усред срца је распети Христос, у подножју крста је отворена књига на којој пише „јеванђеље“, а са леве и десне стране стоје врећа са просутим златницима, црква, хлеб и риба. Изнад Христа је звезда која сија, чији је сјај на седмој фигури био сасвим потамнео, и два библијска натписа. Сваки од ових детаља на слици има у тексту своје тумачење.

одласка на богослужења, а на крајеве појединих оригиналних молитава (овде се оне зову „развишљенија“), које следе тумачењима, додавани су традиционални завршеци са формулативним помињањем молитвеног заступништва Богородице и светих, чиме молитва задобија за православног читаоца присан и познат призив.²⁶ Такав акт реконфесионализације јасан је сам по себи, јер је ова књижица, која је очигледно сматрана корисном, али суштински удаљена од православне аскетике и традиционалне црквености, требало да добије изразитији православни мирис и укус. Није јасно чије је то дело: или је већ нама непозната руска варијанта била тако прилагођена, па ју је Онуфрије само преузео, или је те интервенције извршио сам по сопственом нахођењу. Већ 1856. Онуфријев текст биће преведен на народни бугарски и штампан у Београду. Није искључено да је Чобић могао познавати оба бугарска издања, јер његов текст показује високопроцентну сличност са њима, и то баш у овим важним горенаведеним додацима, смишљеним за православног корисника, а индикативно је и што се почетак наслова његовог превода поклапа са бугарским – нити код једног руског превода нисмо успели пронаћи сличан, који би имао синтагму „зрак духовни“.

Међутим, Чобић овде није био само преписивач на српски, него је обавио и један врло важан теолошки захват. За своје издање он је дао да се израде нове литографије у Будиму код Јозефа Адамаског, али са својим сопственим идејним решењима, што је, чини се, апсолутни изузетак у односу на сва издања на свим језицима које смо успели за ову прилику пронаћи. Српски педагог је, наиме, на свим сликама ликвидирао Сатану и његов демонски пук! Ибијеве илустрације, стари немачки превод из Вирцбурга, Госнерово издање, руски и бугарски преводи, испуњени су сликама нечистих сила и тумачењем њиховог деловања у човеку; може се без икаквог претеривања рећи да је вођа демонских војски главни лик овог дела заснованог на теологији која своје полазиште налази у греху. Међутим, Чобић је извршио коперникански обрт избадивши непоменика и сву силу његову не само са илустрација, него и из текста: као што на њима није остало ни трага од оних митских представа демона намењених плашењу хришћана, тако је њихово учење у теолошком дискурсу свео на апсолутну нулу. Као што их нема на слици, нема их ни у речи. Уосталом, Чобић је учинио слично што и Госнер: овај је избацио призоре паклених мука, а Чобић њихове извршитеље. И најважније: он је променио основну идентификацију књиге, уклонивши Сатану и из самог наслова, не марећи што је његов нови наслов готово сасвим изгубио смисао. Ова операција чишћења терена духовног ратишта има јасне богословске импликације, али тек треба размислити о разлозима: да ли је Чобићево теолошко мишљење, његова деперсонализација Зла, плод схватања да не треба страшити наш православни народ оним сабласним појавама и причама о њима (Госнеров *Тојфл* спомиње се на свакој страни књиге, тако је и у преводима), него га усмерити најпре ка созерцању Добра, или је можда сматрао да у то просвећено време ђавола није упутно ни помињати, можда зато што слабо ко још верује у његово постојање, те да се не срамоти пред онима који су прогласили ново божанство, звано Наука? Присетимо ли се његове формулације са насловне стране о деветнаестом столећу, нисмо далеко од помисли да је у виду првенствено ипак имао ово последње. Можда је баш зато тако темељито, са ликовног становишта, осиромашило првобитне језуитске слике, па је сав демонски чопор, који је на њима у првом плану господарио, свео на један једини библијски, свима јасан симболички лик: змију, због чега су нарочито прве две илустрације визуелно сасвим опустеле, као и седма (слике 2, 4 и 6). Тако је и на другим: где год је језуитски мештар насликао ђавола, Чобић је одговорио симболизацијом, сликајући змију. То се одразило и на цео текст тумачења: прво поглавље је стога знатно скраћено, јер је

---

²⁶ Госнер – Поповић 1850.

морао избећи и алегоријска тумачења животиња, уместо чега је оставио само једну реченицу о змији која се у срцу „са свих седам смртних гре’ова угњиздила и укоренила.“²⁷ Исто се десило и са другим поглављем. На сличан начин је доследно и у даљем току своје прераде говорио искључиво о змији. Нема ни Госнеровог предговора, у којем се опсесивно води реч искључиво о ђаволу. Друге његове интервенције су мање значајне, углавном се тичу местимичних скраћивања у односу на бугарски превод, а као занимљивост ваља истаћи похвалну појединост са јасном богословском намером: на крају шестог тумачења додао је по свом нахођењу како треба да „у опредељено време неотлучно будемо учасници свјатог причаштенија и примања пресвјатог тела и крви Христа Спаситеља, чрез што ћемо и исполњени бити Духом благодати Божије“.²⁸

Није познато какав је одјек Чобићева књига имала међу побожним читањем. Судећи по непотпуном списку пренумераната у другој варијанти овог издања,²⁹ било је за њу занимања макар у претплати, но не зна се колико се читала.³⁰ Сва је прилика да самоуверени деветнаести век, тачније његова друга половина међу Србима, није имала много слуха за такву врсту хришћанске дидактике.³¹ Међутим, није Чобић био без пророчког дара. Госнерово дело ипак се поново обрело код нас у нешто другачијем руху, и то релативно брзо. Није лако са потпуном сигурношћу рећи кад се оно опет јавља на српском језику ћирилицом, али је сва прилика да је то била последица протестантског мисионарског рада. У Бечу је нама непознато и неидентификовано друштво под називом „Прво складиште за хришћанске тискописе“ у малом формату штампало недатирану књижицу *Срце човечије : храм Божији или радионица Сотоне : представљено у 10 слика : намењено буђењу и ширењу хришћанског мишљења*. То је класичан Госнеров текст без измена, са познатим и то врло квалитетно израђеним бакрорезним сликама. Датирати ипак није тешко: у *Гласнику Српског ученог друштва* из 1884, у оквиру редовног библиографског пописивања, стоји и опис ове књиге, за коју се наводи да је штампана 1883, уз опаску да је иста ствар изашла и на латиници,³² што сасвим одговара уобичајеном мисионарском начину рада ширењем једног те истог текста из једног центра на различитим језицима. У предговору ове књиге стоји да је најпре преведена „1878. год. са немачког језика на хрватски“.³³ Иако то хрватско издање нисмо видели, могуће је да је српско издање о којем је овде реч настало адаптацијом са хрватског превода. Да се ради о мисионарском подухвату, јасно нам указују и нека следећа издања овог наслова на српском и ћирилици, која су овај пут плод протестантског „Лондонског друштва за

²⁷ Госнер – Чобић 1862, 6.

²⁸ Исто, 28.

²⁹ Сачуван је само један примерак варијанте издања са списком претплатника, но оштећен баш у том делу; постојање другог таквог примерка није познато.

³⁰ Поменимо да је Чобић своје издање беспримерно покварио додавањем *Зраку духовном* дела Рајићеве *Историје*, и то из оних чувених „Прибављенија“ уз њу, која садрже документе важне за српску историју у Аустријском царству (стр. 51-63). Није јасно шта је хтео постићи спајањем садржаја који немају никакве међусобне повезаности.

³¹ Следеће, 1863. године, у Панчеву је Чобићев колега, учитељ Петар Михајловић, издао сатирично-хумористично *Прво делце Шаљиви зрак*, чији наслов очигледно пародира *Зрак духовни*, као и Чобићев стил именовања сопствених дела. Књигу је чак и посветио Чобићу у високопарном патетичном маниру, уз то саставио и предговор са панагиричким изливима у истој интонацији, у чему такође можемо видети нескривену пародију. У самом тексту пак нема ни трага сатиричног осврта на *Зрак духовни*; Михајловић се руга Чобићу као хвалисавом карактеру, док већи део књиге ипак заузимају неутрални хумористички текстови, без везе са Чобићем.

³² Посниковић (1884), 61 (бр. јед. 606).

³³ Госнер 1883, 4.

распростирање побожних књига“, које је једно од својих седишта имало у Будимпешти, па чак и код нас у Великом Бечкереку.³⁴ Сва она представљају дословна прештампавања бечког издања из 1883. Налазимо још једну околност која нас упућује на протестантски траг, тачније – на наше назарене. Године 1893. је ондашњи спиритиста Сима Станојевић исту ову књигу прештампао у Београду.³⁵ Не знамо да ли је ико од православних на њу обраћао пажњу, но знамо да је своје место нашла у оквиру назаренске заједнице, чија је појава дуго година била једна од главних тема православне апологетике и ондашњих наших сектолога. У једном осврту на назаренску делатност, објављеном у карловачком *Богословском гласнику*, пише и ово: „Назарени врло радо читају и ову књигу: *Срце човечије храм Божији или радионица Сотоне : представљено у 10 слика : намењено буђењу и ширењу хришћанског мишљења, на свет издао Сима Станојевић у Београду 1893. Цена 20 новчића*. Писац ове књижице вели да је књигу превео с немачкога. У сликама се представља срце човечије, који се одао греху те у њему сотона влада, срце покајника, унутарње стање грешника који опет верује у Христа итд. Назарени врло радо ову књижицу употребљавају за „обраћање неверника“.³⁶ Јасно је шта је назарене могло привући Госнеровој књижици: она се знатно подударала с њиховим веровањем, јер нигде не помиње Цркву, њене свете тајне, Христово васкрсење, свештенство, нити ишта што припада традиционалном хришћанству, због чега су је неки православни приређивачи, као што смо видели, морали недопуњавати. Она је, с друге стране, могла бити ефикасно мисионарско средство, јер је хришћанину отварала поглед на унутрашње процесе у човеку, што је свакако недостајало формалном и институционализованом доживљају вере, који је међу народом вероватно преовлађивао. Нема сумње да је Госнерова „Књижица о срцу“ имала удела у ондашњем бројчано незанемаривом преласку православних у друштво назарена.

Ипак, изгледа да је њена рецепција зависила пре свега од њене интерпретације, тј. центра из којег се шири и конкретног облика у коме се појављује. То је, у ствари, било питање поверења: као што су Срби са поверењем примали све што им долази из Русије, не сумњајући у руску верску исправност, на исти начин су могли прихватити неправославне садржаје ако им неки ауторитет посведочи да су православни. Оно што следи сведочанство је теолошке збрке која настаје због недостатка или неупотребљавања јасних црквених критеријума одређивања изворног духа и доживљаја православља, а биће ту грађе и за теолошку бурлеску. Госнерова књига и даље се у њеном изворном облику, према бечком издању (дакле, без оних руских/бугарских/Чобићевих интервенција), издавала за Србе ћирилицом. Она је тако постала и предмет трговачке манипулације, пре свега познатог београдског књигоиздаваатеља Томе Јовановића, који ју је двадесетих година 20. века штампао најмање трипут. У истом периоду издавао ју је и бечкеречки књижевник Мита Павковић, као и београдски Бора Димитријевић. Сва ова издања јесу непосредна прештампавања горепомнутих протестантских књижица, без иједног словца разлике, уз просто копирање ондашњом техником бечких илустрација из 1883. То је јасан знак да је извесно интересовање за ту књигу постојало и да је међу православним Србима било оних који су такву форму сматрали привлачном и највероватније истинитом. По логици ствари, читали су је људи који нису били верски индиферентни, нити су припадали оној класи хришћана који веру доживљавају пре свега као национално наслеђе, али се у њу претерано не удубљују. До травестије Госнерове језуитско-протестантске књиге у православно доћи ће управо у то доба, које је код нас обележено појавом

³⁴ И ова издања су недатирана, али се може претпоставити да су штампана пред Први светски рат.

³⁵ Госнер 1893.

³⁶ Жигић 1912, 313.

Богомољачког покрета, тј. Народне хришћанске заједнице. Ерупција верског одушевљења наших сељака после ужаса Првог светског рата претворила се у прави народни покрет, у почетку недефинисан и недовољно отпоран на духовна застрањивања попут спиритизма, али временом, старањем владике Николаја Велимировића, очишћен и просвећен. Од самог почетка одликовао се великим активизмом, типичним за новопробуђене хришћане. Ту је спадало и издаваштво, па је Народна хришћанска заједница, осим свог часописа, одмах почела и са издавањем популарних верских књижица, листака и брошура, у чему је једну од главних улога имао студент Драгољуб Миливојевић, будући монах и епископ Дионисије, који ће у историји Српске Православне Цркве остати упамћен највише као вођа америчког црквеног раскола после Другог светског рата. Тако се као издање Народне хришћанске заједнице појавило већ 1922. у Крагујевцу и *Срце човечије*, и то исте године кад и у Књижарници Томе Јовановића и Вујића у Београду, са изузетно лошим квалитетом илустрација. Оно је прештампано са неког од протестантских издања, а једина разлика тиче се изостављања Госнеровог предговора, уместо којег је уметнут кратак српски предговор, вероватно самога Миливојевића, који садржи врло занимљиву информацију непознатог порекла. Како би се књижица приказала православно, дата је напомена да је преведена са старог грчког језика. Она је, каже се даље, некад била врло популарна, али се дух времена променио, па Сатана војује против хришћана не дозвољавајући им да се посвете њеном читању: „Сатана је непријатељ Божји, зато ову књижицу никако не трпи. Кад би могао сатана, он би из мржње према Богу спалио све побожне књиге и уништио сваку могућност за штампање сваке побожне књиге. Зато ће ђаво објавити овој књизи страховити рат и трудиће се свакојако да је мало ко купи. Уосталом, ову књигу неће купити ни тражити сви којима је ђаво господар, јер он у њиховим срцима седи и управља њима несретницима“.³⁷ Има доста хумора у даљем развоју догађаја, јер против Народне хришћанске заједнице, њених брошура и њеног уредника није устао Сатана, него месиншки архимандрит Владимир Димитријевић, у оно време познати антисекташки писац, нарочито стручњак за назаренство. Он је у *Веснику Српске цркве* написао 1926. опору критику њеног издавачког рада, набрајајући, између осталог, спиритистичке и друге сумњиве наслове које је она штампала, потцртавајући особито одговорност студента Миливојевића. Између таквих, поменуто је и *Срце човечије* из 1922,³⁸ из чега је јасно да је имао добар осећај за иноверне садржаје и методологију, а вероватно му је оно било познато од раније као назаренска литература.³⁹ Будући амерички епископ је у свом листу *Православна хришћанска заједница* одмах написао одговор: иако признаје да је у почетку било догматских застрањивања зато што нико од свештеника и епископа није хтео да се њима позабави, одриче да имају било какве везе са протестантским заједницама, да против њих чак и пишу, а архимандриту поручује да му је боље да се окрене против нереда који бива по манастирима, уместо што се окомио на богомољце.⁴⁰ Међутим, случај је хтео да баш тада Народна хришћанска заједница штампа друго, и то непромењено издање *Срца човечијег*, очигледно припремљено пре ове полемике. Нарочито је било незгодно што се оно опет поклопило са издањем Томе Јовановића, који је те 1926. године штампао у Београду још једно своје, па је испало да хришћански издавач ради исто што и

³⁷ Госнер 1926, 3-4.

³⁸ Димитријевић 1926, 320.

³⁹ Да би поткрепио тезу о сумњивим утицајима на Хришћанску народну заједницу, архимандрит је показао да је у њене штампане песмарице убачено неколико назаренских побожних песама из њихове *Харфе Сиона* (исто, 324-327).

⁴⁰ Суботић 1996, 66-67.

обичан, за чистоту вере незаинтересован књиџар – објављује књигу јавно означену као секташку под фирмом православне. Архимандритова критика је свакако морала изазвати знатну пажњу међу ученијим теолозима, који су ионако са великим подозрењем гледали на Богомољачки покрет. Очигледно да је и на самог Миливојевића то оставило неугодан утисак, па је убрзо, како би оповргао ове оптужбе, припремио треће издање, решивши да у новом предговору подробније објасни случај те књиге до које му је очито било веома стало јер ју је сматрао врло корисном, и која се међу богомољцима вероватно радо читала. Учинио је то на чудноват начин, јер је у њему, и даље се слепо држећи тезе о њеном изворно православном пореклу, написао следеће: „Књига Срце човечје преведена је са старог грчког на готово све европске језике и свуда је радо читана као најподеснија ове врсте. На нашем језику ову књижицу израдила су разна лица, но махом прекројену по протестантском духу и науци. Отуда, као протестантска, није примљена од стране наше Православне Цркве. Томе се не треба чудити, кад је у наш народ из Лондона и Беча убачено много побожних но неправославних књижица. Зато сам се решио да ову књижицу Срце човечије преправим у духу наше свете Православне Цркве, додавши још девет слика са потребним објашњењима. Надам се да ће убудуће бити сузбијено растурање ранијих протестантских издања ове књижице, која за сада издаје у Београду књиџара Томе Јовановића и Вујића. Но бар наши чланови, а и сви православни хришћани, треба убудуће да избегавају сваку протестантску књигу, према једној заповести свете наше цркве која говори да је јеретичке књиге забрањено читати.“⁴¹ Тако је Миливојевић (тада већ јеромонах Дионисије), како не би морао одустати од вољене књиге, извео невероватну акробацију карактеристичну за оне који свој доживљај вере и наслеђена схватања не преиспитују у огледалу предања Цркве, окрећући ствари наглавачке; нарочито је такво објашњење гротескно сад кад знамо да су ствари ишле управо супротним током. Да би ово оправдање боље подупро, у треће издање додао је делове с потпуно новим садржајем, како би Госнеров текст оправославио и оцрковио. Убацио је шире напомене о обавези покајања и исповедања грехова пред свештеником, испричао како ђаво шапуће грешнику да од исповести бежи, и пластично то представио новом побожном сличицом руског порекла, уз коју је по сопственом нахођењу убацио још неколико, због чега је ово издање од класичних 10 дошло до 19 илустрација. Додао је и потребу испуњавања црквених заповести, посећивања богослужења и обавезног причешћивања, а дометнуо је и покајну молитву Светог Василија Великог. Како би општи утисак о православној књиге био потпунији, опоменуо је читаоца и на добро познату причу о митарствима из апокрифног житија Василија Новог, коју је Народна хришћанска заједница 1931. објавила (баш у преводу Дионисија Миливојевића с руског) и као посебну књижицу⁴². На крају је придодата и једна од *Молитава на језеру* владике Николаја. Но, основа је остала иста: језуитско-протестантске илустрације и тумачења задржали су своје место, само што се сад све то, после ових „поправки“, ипак могло доживети мало другачије. Госнерова књига је у овом облику издата и 1939, а оно што је дошло после

⁴¹ Госнер – Миливојевић 1928, 3-4.

⁴² У тим круговима била је јасно видљива склоност ка мистичким виђењима, помало нездрава обузетост грехом и идејом пакленог „воздајанија“ за њега, што је Владимир Димитријевић у својој критици нарочито подвлачио (Димитријевић 1926, 321-322). Занимљиво је да је Миливојевић у младости био делатан члан спиритистичког кружока, у којем су се јављали лажни пророци и светитељи, прорицало се о смаку света, проповедало бежање од куће, уз обавезну православну иконографију у соби медијума. Ствари су отишле толико далеко да је дошло до обрачуна демонизованих окултиста и полиције, Миливојевић је био чак и рањен у обе ноге. На крају је осуђен на робију, која га је, како сам каже, освестила (Миливојевић 1930, 7-8). То искуство је без даљњег било узрок појачане осетљивости за демонолошке теме.

Другог светског рата на дуже време је омело обнављање деловања Богомољачког покрета. Ипак, 1973. у Крагујевцу се појавило и пето издање, али са новим предговором (можда зато што се знало да је писац старог расколнички епископ?) свештеника Милорада С. Милошевића у духу теологије греха и зла. Додата је и поука о исповести, коју је исти свештеник превео с руског.

Овде почиње нова етапа конфесионално кривудавог и само наизглед парадоксалног путовања „Књижице о срцу“ међу православним и оним другим Србима. Следеће њено издање за православне (колико се дало утврдити) појавило се 1992. из манастира Милешева, а потом је са последњег крагујевачког издања прештампана и од нашег познатог „правоверног“ манастира Рукумије 1999. године. Занимљивости око ње се нижу и даље, јер је већ следеће 2000. године издаје и познати баптиста из Пећи Симо Ралевић (пре тога баптисти су је штампали и 1973, дакле, исто кад и наши богомољци у Крагујевцу!), а после тога се јавља и као додатак уз наслов *Путоказ у Царство небеско*, издат у Хиландару 2002. године (у оквиру те књиге је, наравно, и *Живот преподобне Теодоре и ваздушна митарства*). Једно од последњих „православних“ издања припада манастиру Сланци (2011), а сазнали смо и за нека друга којих нема по нашим библиотекама. Додајмо као пикантерију и то да је Госнерова књига била и омиљени инструмент Пентакосталне цркве у социјалистичкој Југославији, која ју је на разним језицима, па и српском, издавала још од шездесетих година. Тако је она и даље, осим код тзв. нетрадиционалних верских заједница, радо виђена и с друге стране, у неким нашим монашким круговима. Теолошка смеша у којој су се нашли заједно браћа Виерикс, Венсан Иби, Јоханес Госнер и домаћа назаренска скупштина, може се, дакле, примити и код нас, ако се споља стави одговарајући жиг као уверење о православнојности.

Холандске амблематске слике човековог срца доживеле су, за више од четири века, разне мене и метаморфозе, прошле кроз сита и решета језуита и многих протестантских струја, да би отуда дошле и до православних, који им дају свој печат. Треба, међутим, рећи и обрнуто – да оне, без двојбе, образују корпус нарочитих верских схватања код света пријемчивог за ту особену врсту универзалне побожности, чак и у оквиру заједница којима она није изворно блиска. Прича која би желела представити у потпунијем обиму судбину тих илустрација потрајала би много дуже и не би се завршила, јер се оне још увек широко користе у многим деловима света, у тиражима који се укупно мере милионима:⁴³ све остаје исто, само се временом мењају физиономије и фризури грешника. Овде смо имали намеру приказати тек један рукавац тог тока, онај који се тиче нашег народа, насликати њихово путовање до Срба и њихово живљење на српском језику, од Димитрија Чобића до данас. Иако се ради о једној од можда маргиналних појава код нас, она сјајно показује стазе ширења и утицај страних уметничко-теолошких концепција, које делују и тамо где их никад не бисмо очекивали. Показало се јасно да иста врста верског сензибилитета може обитавати и међу хришћанским црквама и групацијама које су чврсто супротстављене, као и да оне које су у непријатељским односима могу међусобно размењивати инструменте изражавања свог идентитета, наизменично их заборављати и поново откривати, а такође и међусобно ратовати користећи их као мисионарско оруђе. Код Срба су ове живописне језуитске сличице представљале извесну подземну струју, која је умела, како се испоставило, избити на површину у новим, нетрадиционалним хришћанским заједницама попут назарена, преливајући се отуд и у већинску, православну заједницу, где су упорно опстајале на паралелном колосеку са

---

⁴³ Швајцарски војник Јозеф Рајнхард Швенд, после заробљеништва у Првом светском рату, решио је да постане мисионар, па је у Јужној Африци основао издавачку кућу чији је „бестселер“ управо *Срце човечије*, штампано на преко 450 језика (Schoentube 2016, 25)!

животом Цркве, ван њеног институционализованог бића, али увек у оквиру мање или више недовољно отворених група специфичног стила побожности и верске осећајности, као што су поједине монашке заједнице или неформална удружења хришћана, којима је заједничко емотивно доживљавање греха као примарне стварности духовног живота, појачана осетљивост за деловање демонских сила у свакодневном животу, уз инсистирање на моралној строгости као врховној вредности. Околност да оваква визуелно-теолошка педагошка методологија и доживљај духовног живота повезан са њом потичу из хришћанских кругова који се код нас традиционално не сматрају пријатељским, показује да духовне склоности засноване на постојању истог религијског сензибилитета неосетно продиру кроз наизглед тврде конфесионалне зидове и лако пробијају одбрамбене положаје чак и оних који су убеђени да их најчвршће држе.

Извори

Госнер, Јоханес – Чобић, Димитрије (1862): *Књига Зракъ духовный, или Храмъ Божій*. Панчево: А. Зибенхар.

Госнер, Јоханес (1883): *Срце човечије : храм Божији или радионица Сотоне : представљено у 10 слика : намењено буђењу и ширењу хришћанског мишљења*. Беч: Прво складиште за хришћанске тискописе.

Госнер, Јоханес (1893): *Срце човечије : храм Божији или радионица Сотоне : представљено у 10 слика : намењено буђењу и ширењу хришћанског мишљења*. Београд: С. Станојевић.

Госнер, Јоханес (1926): *Срце човечије : храм Божији или радионица Сотоне*, Крагујевац: Народна хришћанска заједница (2. изд.).

Госнер, Јоханес – Миливојевић, Дионисије (1928): *Срце човечије : храм Божији или радионица Сотоне*, Крагујевац: Народна хришћанска заједница (3. изд.).

Госнер, Јоханес – Попович, Онуфриј (1850). *Духовный зракъ : сердце человеческое биваетъ или храмъ Божіи или жилище Сатаны*. Цариградъ: Патријаршеска типографіа.

Geistlicher Seelen-Spiegel (1733). *Geistlicher Seelen-Spiegel*. Würzburg: P. W. Fuckert.

Gossner, Johannes (1812): *Das Herz des Menschen : ein Tempel Gottes, oder eine Werkstätte des Satans*. Augsburg: N. Doll.

Литература

Белинский, Висарион (1953). *Полное собрание сочинений, 3, Статьи и рецензии (1839-1840)*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Димитријевић, Владимир (1926). „Богомољачка књижевност“. *Весник Српске Цркве*, 31.

Жигић, С. (1886). „Нешто о назаренима“. *Богословски гласник*, књ. 22, св. 4.

Застава (1886): Застава, 175.

Јавор (1886): Јавор, 46 (1886).

Караџић, Вук (1853). *Српске народне приповијетке*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.

Кондаков, Юрий (2005): *Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века*. Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.

Миливојевић, Дионисије (1930). *Адвентизам у светлости православља или Изобличење адвентистичких лажних веровања*. Крагујевац: Народна хришћанска заједница.

Назаренко, Евгений (2014). *Князь Александр Николаевич Голицын: общественно-политические взгляды и государственная деятельность*. Воронеж (докт. дис.).

Посниковић, Драгутин (1884). „Библиографија српске и хрватске књижевности за годину 1883“. *Гласник Српског ученог друштва*, 59.

СБК (2019): *Српска библиографија. Књиге. 1801-1867*. Београд: Народна библиотека Србије.

Стармали (1883): Стармали, 36 (1883).

Стармали (1884): Стармали, 7 (1884).

Суботић, Драган (1996). *Епископ Николај и православни Богомољачки покрет : православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији : 1920-1941*. Београд: Нова искра.

ШЛ (1858): Школски лист, 5 (1858).

ШЛ (1867): Школски лист, 18 (1867).

ШЛ (1886): Школски лист, 12 (1886).

Daly, Peter M. (2014): *The Emblem in Early Modern Europe : Contributions to the Theory of the Emblem*. Farnham: Ashgate.

LPJ (1972): *Leksikon pisaca Jugoslavije, 1*. Novi Sad: Matica srpska.

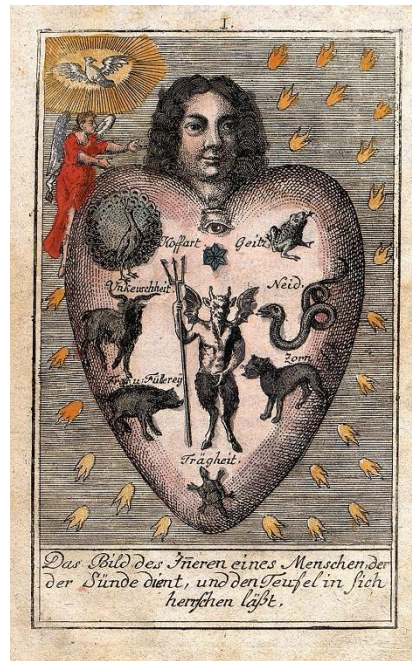
Mather, Bernard (1967). *The Gossner mission to Chota Nagpur 1845-1875 : a crises in Lutheran-Anglican missionary policy*. Durham ((Masters thesis).

NDB (1964): *Neue deutsche Biographie, 6*. Berlin: Bayerische Akademie der Wissenschaften.

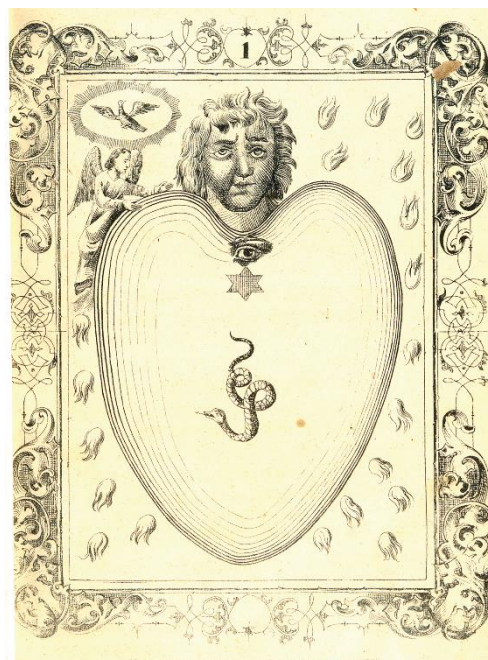
Pirotte, Jean et al. (2012): *Images et diffusion du christianisme*. Paris: Karthala.

Schoentube, Ulrich (2016): *Gospel in Transformation*. New Delhi: Christian World Imprint.

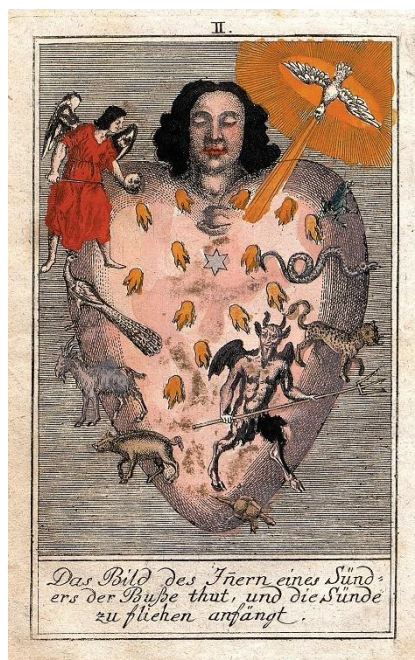
Stronks, Els (2010). „Literature and the Shaping of Religious Identities : The Case of the Protestant Religious Emblem in the Dutch Republic“. *History of Religions*, vol. 49, 3.

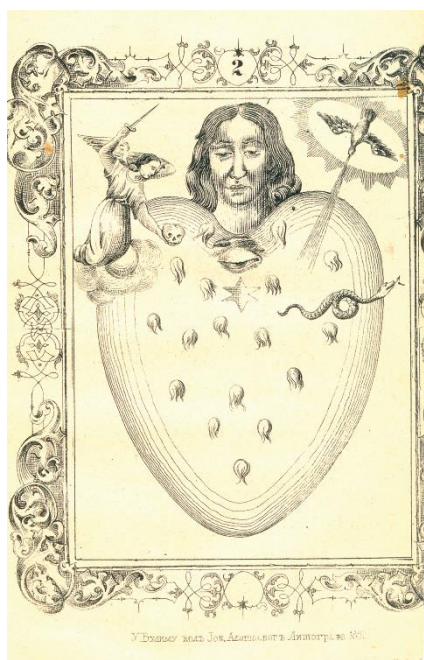
Сл. 1: Госнер 1812, илустрација бр. 1

Сл. 2: Чобин 1862, илустрација бр. 1

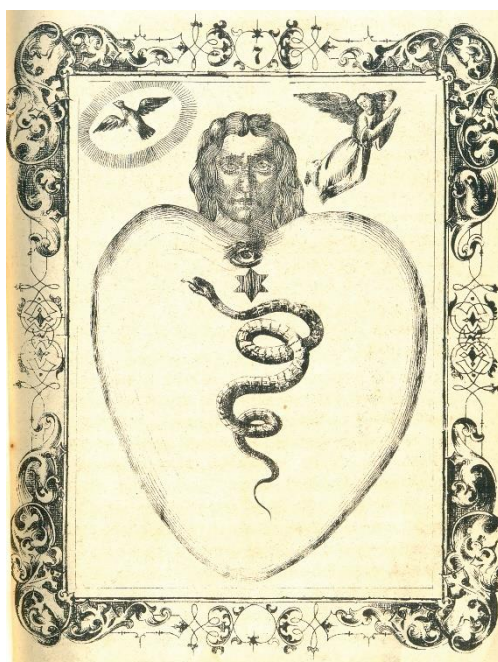
Сл. 3: Госнер 1812, илустрација бр. 2

Сл. 4: Чобић 1862, илустрација бр. 2

Сл. 5: Госнер 1812, илустрација бр. 7

Сл. 6: Чобић 1862, илустрација бр. 7

Žarko Vojnović

JESUIT EMBLEMATIC IN ORTHODOX USE

In 1862, the supervisor of the Serbian schools of the Banat military frontier, nowadays an unknown teacher Dimitrije Čobić, published a book entitled *Zrak duhovni ili Hram Božji*. It is based on religious illustrations, which are obviously of non-Orthodox origin. That is why there appeared a well-founded suspicion that Čobić's book was not original. It was determined that it was a translation and adaptation of the work of the Roman Catholic and then Protestant theologian Johannes Gosner *Das Herz des Menschen: ein Tempel Gottes, oder eine Werkstätte des Satans* (1812), which became famous all over the world at that time, experiencing a huge number of editions in a large number of languages, including languages of Orthodox nations. Further research revealed the deeper origin of this work, primarily of its illustrations (*Geistlicher Seelen-Spiegel*, Würzburg 1733). However, it has been established that the original consists of twelve illustrations by the French Jesuit Vincent Huby (1675), created for the purpose of a mission on the territory of religiously apostate Great Britain, while the very idea of an emblematic depiction of the human heart came from the Wierix brothers from the Netherlands (cca 1586). An attempt is made to reconstruct the path by which Gosner's book reached Čobić and to establish his share in the creation of the Serbian version. Its interesting further life among Serbs to this day is also followed.